

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:4. 2006

Bondebegreppet i det tidigmoderna Danmark

Definitioner, begrepp, diskurser¹

Av Peter Henningsen

På tal om den norske kulturhistorikern och folkminnessamlaren Eilert Sundt anmärkte journalisten Frederik Algreen-Ussing i den danska veckotidningen *Illustreret Tidende* år 1863, att Sundts undersökningsobjekt – den norska allmogen – i grunden var svårt att definiera entydigt:

Det er vanskeligt at slå fast, hvad man forstår ved almuen; thi det er et af de begreber man vokser op med, enhver har dets betydning på følelsen, han tager sjældent fejl, når han skal afgøre, om den klasse eller den klasse falder ind under almuen, men udtømmende at definere begrebet er såre vanskeligt. Det er ikke et formuespørgsmål, der afgør sagen, det er ikke dannelsestrinet, heller ikke opholdssted og levemåde, men alle disse momenter spiller deres rolle i begrebet, og de to førstnævnte da i højeste grad. Almuen indbefatter ikke blot den besiddelsesløse klasse, den omfatter i almindelighed hele den del af folket, som, uden at være i besiddelse af nogen højere kundskabsdannelse, lever af sine hænders gerning, af det groveste arbejde i industriens tjeneste. Rigtigst er det måske, at skelne imellem land- og købstadalmuen; vor definition passer da nærmest på den første, idet den hele bondestand, uden hensyn til formuesvilkår, går ind derunder. For købstadalmuen må der derimod komme et moment til, den må nødvendigvis være mindre end velstående, leve "af hånden i munden", som man siger. Der kan måske indvendes adskilligt imod denne definition, men i sine grundtræk vil den dog nok stå sin prøve.²

1. Detta bidrag har översatts från danska av Jonas Nordin.

2. Frederik Algreen-Ussing, "Eilert Sundt og den norske Almue", *Illustreret Tidende* 179, 1863, s 175.

Peter Henningsen, f 1964, arkivarie vid Köpenhamns stadsarkiv, ph d 2002 och dr phil 2006 på avhandlingen *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. Av hans övriga publikationer kan nämnas *Patrioter og fattigfolk. Det københavnske Fattigvæsen ca. 1500–1850*. Han arbetar nu med ekonomisk kultur och idéhistoria med särskild hänsyn till handel, köpmän och offentlig prisreglering i 1700-talets Köpenhamn.

Adress: Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V, Danmark

E-post: Pehenn@kff.kk.dk

Talande nog tillade journalisten att den gode vetenskapsmannen måste vara beredd att uppfatta bönder som riktiga människor med tankar och känsloliv: "Man må bestandigt erindre, at man står lige overfor mennesker, hvor svagt eller nedværdiget end gudsbilledet kan være blevet i den enkelte: man må gå ud fra følelser og beslutninger, ikke fra de dyriske drifter, som grundlaget for de fænomener, man møder."

Det får sägas vara tankeväckande att man fortfarande under 1800-talets andra hälft fann påpekandet nödvändigt att bönder bör uppfattas som mänskliga förnuftsvarer. Ännu under 1700- och det tidiga 1800-talet var det inte ovanligt att bildat folk betraktade bonden med avsky och karakteriserade honom som ett oförnuftigt djur.³ Men 1863! Det är även intressant att några av de begrepp som historiker ofta använder utan närmare eftertanke – *bonde* och *allmoge* – i verkligheten varit väldigt flytande och oprecisa. För vad är egentligen en bonde? Och vilka befolkningsgrupper är att räkna till allmogen?

Med fokus på 1700- och 1800-talet vill jag i det följande göra ett försök att ringa in tidigmoderna föreställningar om bonden i Danmark. Som kommer att visas var det långt ifrån någon samstämmighet om vad begreppet bonde innebar och hur det skulle definieras. Bondens särdrag rådde det i gengäld ingen större oenighet om. Bönder var generellt bakåtsträvande och ociviliserade kräk: "Folket er alt for langt tilbage og dorsk uvirksomhed [...] alt for dybt indpræget i dets natur", hette det exempelvis år 1811.⁴

Den föraktade bonden

Det var ingen brist på bondeförakt i 1700-talets Danmark. Den själländske prästen Joachim Junge skildrade 1798 bonden som den civiliserade människans raka motsats. Bonden styrdes inte av *raison* utan lät sig vägledas av instinkter och drifter. Erfarenheten visar, skrev Junge, "at det rå menneske tænker hverken på ondt eller godt, det synes næsten intet at tænke [alls]".⁵ Kort sagt: bondens nöje var att sova och att äta och dricka tills buken sprack. Han kände, menade Junge, inte till några som helst plikter och tog inget ansvar för statens eller det allmännas väl: "For nærværende tid er bondens pa-

3. Se exv Peter Henningsen, *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, 2, Köpenhamn 2006, s 557–584.

4. J H Bäreus, recension av pastor Galskiøts inlägg i *Kiøbenhavnns Skilderie*, *Penia* 21, 1811, s 336.

5. Joachim Junge, *Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*, 1798, här citerad efter den nytryckta utgåvan Köpenhamn 1915, s 96.

triotisme meget begrænset, endog enhver uden for hans amt anser han med lige så skæve øjne som man på andre steder betragter de fremmede.”⁶

I en förklaring från *Landmilitts-sessionen*, eller mönstringsmötet, i Sydsjälland år 1769 hette det att bönderna led av en ”utrolig medfødt dovenhed og hengivenhed til brændevin [...] Den gemene mands almindelige slette opdragelse, umanerlige dovenhed, ligesom medfødte liderlighed og mangel på sund og fornuftig tænkemåde forårsager allerede største nachdel og græmmelse”.⁷ Deras slöa tillstånd avlöstes alltemellanåt av en vild oregerlighet och uppstudsigheit. Det skedde då bönderna kände sig förörrättade eller när de var berusade, vilket de uppgavs vara mer än ofta. Bonden brydde sig inte om att ”stræbe ærlig, men vel ved dovenskab og fylderi, som alt gerne findes ved bonden der er grovt og i onde sædvaner opdragen”, hävdade den fynske godsägaren Jens Lange 1767,⁸ medan den själländske prästen Friderich Lützens Thanch år 1787 berättade att bonden i allmänhet var ”meget ond og hengiven til opsætsighed, trætte, fylderi og ubarmhertighed imod de ufornuftige kreaturer”.⁹

Detta var det vanliga sättet att avmåla den danske bonden vid 1700-talets mitt. Han var dum, lat och försupen och dyrkade magen som en avgud – ”han giver endog sjælen sit sæde i maven”, menade pastor Junge.¹⁰ Och de dystra bondeskildringarna hörde inte enbart 1700-talet till. Långt in på 1800-talet möter vi liknande uttryck för ogillande. År 1816 skrev exempelvis den själländske sockenprästen Peter Christian Cramer i ett inlägg i *Landoeconomiske Tidender*, att bönderna krävde förmyndare som kunde vägleda dem. De måste tvingas till sin egen välfärd, ”og en tvang, som er til den tvungnes egen fordel, bør ikke anses for en tvang, men for en velgerning”.¹¹

Den danske bonden var ännu under 1800-talets första hälft en individ som de flesta utanför bondeståndet antingen föraktade eller betraktade med medömkan. De anförda omdömena är långtifrån unika. Från hela enväldes-

6. Junge 1915, s 125.

7. Julius Albert Fridericia (utg), *Aktstykker til Oplysning om Stavnbandets Historie*, Köpenhamn 1888 (faksimil 1973), s 241f.

8. Jens Lange, *Betænkninger grundede paa Erfarenhed over en økonomisk Skrivelse anlangende Hoved-Gaarde ved egne Folk og Bæster selv at drive, og Bonden i steden for Hovning at give Penge, og om Hoved-Gaardenes Grunde at bebygge med Bønder-gaarde*, Köpenhamn 1767, s 33.

9. Friderik Lützens Thanch, *Betænkninger, til Prøvelse, om muelige Forbedringer i Bondestandens Vilkaar, uden Fornærmelse for Proprietairen*, Köpenhamn 1787, s 70.

10. Junge 1798 (1915), s 127.

11 Dan Ch Christensen, *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750–(1814)–1850*, Köpenhamn 1996, s 609.

perioden – 1660 till 1848 – och även därefter går det att finna liknande ytt-
randen. Även om de av och till uppblandades med mer positiva utlåtanden
så utpekades bonden allmänt som en särskild sorts människa som krävde de
höga och utbildade herrarnas omsorgsfulla beskydd och vägledning. Bonde-
ståndet hade en särskild karaktär, en särskild livsstil och särskilda konsum-
tionsmönster. Bonden igenkändes på sin klädedräkt och på en fysisk framton-
ning och grov fysionomi som präglats av hårt utomhusliv och torftig föda.¹²

Ända långt in på 1900-talet kunde författare och skribenter skildra bon-
den som en särpräglad individ med en egenartad livsföring som klart skilde
sig från andra sociala grupper. Vartän vi vänder oss – till etnografin, till
skönlitteraturen eller till de historiska källorna – möter samma bild av bon-
den. Det var en människotyp som särskildes klart och tydligt från andra so-
ciala grupper i samhället och, viktigast av allt, det var en människotyp som
alltid uppträdde i botten av de sociala och kulturella hierarkierna i de stater
där det fanns stora bondebefolkningar. En särpräglad bondekultur tycks ha
varit ett universellt fenomen och det är därför begripligt att den amerikanske
antropologen Robert Redfield 1960 hävdade att bondekulturen "has some-
thing generic about it. It is a kind of arrangement of humanity with some
similarities all over the world".¹³

Men låt oss börja från början och se närmare på den statsform och den
kultur som skapade bondebegreppet och som konstruerade dess betydelse
och innehåll i Danmark, nämligen ständerstaten eller ståndssamhället.

Bondebegreppet

Begreppet bonde betecknade inte enbart en person som praktiserade ett
visst näringsfång. Strängt taget hade själva jordbruksverksamheten inget di-
rekt samband med begreppet bonde, vilket bland annat ses av att de många
stadsinwånare som brukade köpstädernas utmarker, och som därmed fick sin
försörjning genom lantbruk, inte benämndes bönder. De var odlingsmän som
tillhörde städernas borgerskap och de räknades inte juridiskt till bondestån-
det. De var finare än bönderna, även om de verkade inom samma näring.

Benämningen bonde hade en lång rad betydelsemässiga konnotationer som
ovillkorligen aktiverades då den applicerades på en människa. Gemensamt

¹² Fridlev Skrubbeltrang, *Den danske bonde 1788–1938*, Köpenhamn 1938, s 201f.

¹³ Robert Redfield, *Peasant society and culture*, Chicago 1960, s. 17. En introduktion till det antro-
pologiska bondebegreppet ges i Peter Henningsen, "Det antropologiske bondebegreb", *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie*, 2000:1, s 29–58.

för de associationer som bondebegreppet väckte var att de undantagslöst var socialt stigmatiserande. Bonde var, som moralfilosofen, historikern och diktaren Ludvig Holberg framhöll, en föraktlig beteckning som endast gavs åt en godsägares tjänare och livegna (*vornede*).¹⁴ En bonde var inte en "ärlig mand" och heller ingen man kunde umgås med på lika fot. Borgarhustrun Anna Riiber från Svendborg blev exempelvis mycket förnärad då hon drogs inför rätta anklagad för att inför bonden Otte Christensen ha uttalat sig mindre fördelaktigt om överstelöjtnanten Niels Juel. Hon var nämligen en "bekendt skikkelig og ærbar kone" som omöjligen kunde ha inlåtit sig i diskussion med en man av bondestånd!¹⁵

De karakteristika som man under 1700- och 1800-talet associerade med begreppet bonde var först och främst kulturellt betingade. Därtill fanns en handfast juridisk, politisk och ekonomisk bakgrund i det att bonde var en lagfäst term vars, förvisso mycket oprecisa, definition återfanns i landets lagstiftning och i utformningen av regeringens sociala och ekonomiska politik. Summan av dessa institutionella omständigheter konstituerade bondens sociala ställning i enväldets samhälle och den formade de övriga ståndens – det vill säga borgarnas, det vidare prästerskapets (*gejstlighedens*) samt adelns – syn på bonden. Gemensamt för de övriga ståndens uppfattningar om bonden var att han representerade något lägre stående, något trångsynt och obildat, något som man ville distansera sig längst möjligt från om man räkade sig själv till de bättre kretsarna.

Bonde var strängt taget det lägsta man kunde vara i enväldets ständs- och rangsamhälle. Ställningen som samhällspyramidens sociala bottenskrap inverkade också på böndernas självbild och på deras världsuppfattning. Bönderna kände att de alltid ringaktades av de andra stånden, som sällan missade ett tillfälle att visa sin sociala överlägsenhet. "Bondestanden var god nok, var den ikke så foragtet", skrev till exempel den fynske bonden Eskel Sørensen i sina hågkomster från 1800-talets början. Det var "et ordsprog, som man ofte hørte af bønderfolkene [...] Rigtignok var bonden foragtet af alle stænder og det mest af borger- og militærstanden, så foragtet, at det næsten var til væmmelse [...] Men forstår det da og sig selv, at bonden havde et slags foragt for dem igen".¹⁶

14. Ludvig Holberg, "Epistola CC", i F J Billeskov Jansen (utg), *Ludvig Holberg. Epistler*, 3, Köpenhamn 1947, s 55.

15. Peter Henningsen, *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714–66*, Svendborg 1993, s 20.

16. Laust Kristensen (utg), *Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18. og først i det 19. århundrede. De kendte manuskripter af Eskel Sørensen (1771–1835)*, u o 1989, s 144.

Ända in på 1900-talet var bonde en beteckning som signalerade bristfällig utbildning, klen intelligens och avvikelse från de förnämna och bildades ideal. Det innebar att ingen, inte ens bland bönderna själva, ville bli kallad bonde. I all synnerhet gällde det andra grupper på landsbygden, som betraktade sig som bättre och finare än bönderna. I fiskar- och sjöfartssamhällena på Læsø och Manø var bonde en smådebeteckning. "Bønder var man slet ikke", berättas det om Manøborna i slutet av 1800-talet, "bonde var nærmest et skældsord. Hvis en dreng sad med armene på bordet, fik han at vide, at han sad som en bonde". På Læsø ville man heller inte veta av att man var bønder. "Ordet bonde holdtes næsten for et skældsord", hette det.¹⁷

Först med Folkestyrets införande år 1849 blev den danske bonden en fri medborgare på samma villkor som andra invånare. Innan dess var han – och i all synnerhet fästeponden – formellt underordnad alla övriga stånd i såväl politiskt som juridiskt hänseende och i rang stod han under borgare, präster, akademiker, adelsmän och de flesta andra samhällsgrupper.

Denna underordnade status ledde ofrånkomligen till att bonden kom att betraktas som en lägre stående individ även i kulturellt avseende. De politiska, juridiska och sociala restriktioner som i sekler hade legat på ståndet smittade av sig på de övriga ståndens tänkesätt. På alla områden uppfattades bonden som ett lägre stående väsen, som en typ vars karakteristika inte enbart definierades utifrån hans näringfång utan av hela hans politiska, juridiska, sociala och kulturella habitus. När alltså antropologerna hävdar att ett viktigt kännetecken för den traditionella bonden alltid varit hans juridiskt ofria status kan man sett utifrån danska förhållanden inte ha några invändningar. Men naturligtvis existerar det olika grader av ofrihet.

Exempelvis var det skillnad på ofriheten i den västra och den östra delen av Danmark så länge *vornedskabet* var i kraft, och det var skillnad på friheten mellan Danmark och Norge liksom mellan Danmark och Sverige. Utsträcker vi jämförelsen till att även omfatta Ryssland och andra delar av Östeuropa, så framstår frihetsbegreppets relativitet än tydligare. Detta förändrar emellertid inget i själva sakfrågan: den danske bonden var principiellt ofri i förhållande till de övriga stånden och trots att ofriheten var än större för hans ryska ståndsbröder.

Bondebegreppet är inte så lätt att definiera som man möjligen kan tro. Det

17. Johanne Nielsen, "Livet paa Mandø i forrige Aarhundrede", *Fra Ribe Amt* 11, 1944–1947, s 531; Carl Klitgaard, "Lidt fra Læsø for ca. 100 Aar siden", *Vendsysselske Aarbøger* 1946, s 317.

beror bland annat på att begreppet förändrar ideologiskt, politiskt, socialt och kulturellt innehåll beroende på var man gör nedslag i tid och rum. Ur ett begreppshistoriskt perspektiv har termen bonde exempelvis inte samma ideologiska och kulturella innehåll som termen *lantman*, i det att beteckningarna beskriver två olika typer av jordbrukare inom var sitt politiskt system. Bonden är den feodala jordbrukaren, med allt vad det innebär av tvång, underkastelse och social stigmatisering, medan lantmannen är den kapitalistiska jordbrukaren, en produkt av den globala moderniseringsprocessen som är juridiskt fri och en fullvärdig medborgare i staten. I det feodala ståndssamhället betecknade bonde inte heller nödvändigtvis en jordbrukare, men däremot en medlem av det fjärde ståndet – bondeståndet. Bonden kunde i det sammanhanget lika gärna försörja sig på fiske som på hantverk. Begreppet var med andra ord inte definitionsmässigt knutet till något särskilt näringsfång.¹⁸

I den internationella bondeforskningen implicerar begreppet *peasant* företeelser som livegenskap, beroende och därmed förknippade kulturella och sociala egenskaper. Begreppet *farmer*, i gengäld, signalerar modernitet, kapitalistisk produktion och entreprenörsanda. Kort sagt är en *peasant* traditionsbunden, medan en *farmer* bryter ned traditioner. Eftersom den internationella *peasant*-forskningen i första hand är anglosaxisk innebär det att *peasant*-etymologin även överförts på begrepp inom andra språkområden, exempelvis det skandinaviska *bonde* och det tyska *Bauer*. Frågan är om detta är helt rimligt.

Begreppet bonde har varierande etymologi i de europeiska språken. Det engelska *peasant* härstammar exempelvis från det franska *paysan*, som enbart betecknar en person boende på landet. Dessa båda namn återgår, i likhet med de spanska och italienska, på det latinska *pagus*, som betyder 'distrikt' eller 'landskap'. Ett närbesläktat latinskt ord är *pagan*, som, förutom att betyda 'landbo', också refererar till en person som står utanför och är underordnat någonting större. Det är talande att *pagan* på engelska betyder 'hedning'. Det skandinaviska ordet *bonde* refererar till en person som står i spetsen för ett hushåll på landet, medan det tyska *Bauer* kommer av det germanska begreppet *bur*, som blott betyder 'hus' eller 'familj som bebor ett hus'. Det finska *talonpoika*, som betyder 'husets son', refererar på liknande sätt till ett hushåll. Etymologiskt har orden alltså skiftande innehåll. Det engelska *peasant*

18. Peter Henningsen, "Begrebet 'landmand' og det danske landbrugs moderniseringsproces", *Fortid og Nutid* 2001:4, s 273–294.

och det skandinaviska *bonde* är inte identiska begrepp och beteckningarna *bonde*, *Bauer* och *husbonde* tycks exempelvis implicera arbetsplikt (hoveri), jordbruksnäring och hushållsföreståndarskap.¹⁹

De europeiska språkens bondebeteckningar, oavsett de har germanska eller latinska anor, har genom historien varit nedsättande för de personer som de applicerats på. I 1700-talets England var bonde en person som saknade utbildning och begåvning och verbformen *to peasant* användes som synonym till att underkasta eller förslava sig.²⁰ Britterna använde även begreppet till att beteckna de lägsta sociala skikten i bondesamhället, exempelvis torparna, medan arrendatorer, landbor med och utan arvsrätt samt de självägande kallades *yeomen*.²¹ I Danmark användes begreppet bonde för att i lagstiftningen beteckna sådana underordnade personer som bedömdes vara allmänt inkapabla, sakna utbildning och ha behov av de mäktigas beskydd. Även i de slaviska språken finner man liknande pejorativa bibetydelser som härletts ur bondebegreppet.²²

De europeiska språkens skiftande bondebeteckningar illustrerar att man inte utan vidare kan dra paralleller mellan bondebegreppets etymologi i exempelvis England och Danmark. En *peasant* är i ett begreppshistoriskt perspektiv inte riktigt samma sak som en *bonde*; de båda begreppen har olika kulturellt innehåll.

Bondedefinitioner

I det danska materialet är det inte möjligt att finna en positiv, explicit juridisk definition på innebörden av begreppet *bondestand*. Definitionen måste i stället analytiskt extraheras ur det språkbruk som nyttjades i lagtexterna under enväldesperioden. Under den senare enväldestiden – från och med 1700-talets andra hälft – började enstaka försök till definitioner att uppträda i samband med den tilltagande debatten om böndernas sociala och närings-

19. Tom Scott, "Introduction" s 5; David Gaunt, "The peasants of Scandinavia, 1300–1700", s 313; John Langton, "The Historical geography of European peasantries, 1400–1800", s 372f; samtliga i Tom Scott (red), *The peasantries of Europe. From the fourteenth to the eighteenth centuries*, London 1998.

20. Teodor Shanin, "Agendas of peasant studies and the perception of parallel realities", i dens (red), *Defining peasants. Essays concerning rural societies, expolary economies, and learning from them in the contemporary world*, Oxford 1990, s 4ff.

21. J V Beckett, "The Peasant in England. A case of terminological confusion?", *The Agricultural History Review* 1984:2, s 113–123.

22. Shanin 1990, s 4ff; Jacob Mandix, *Haandbog i den danske Landvæsenstret*, 1, andra utgåvan, Köpenhamn 1813, s 56.

mässiga villkor. Dessa försök utgick emellertid inte från juridiskt utan från statsvetenskapligt (kameralistiskt) eller privat håll och vanligen uttryckte de endast skribentens personliga uppfattning om ståndssamhället och om bondeståndets sociologiska karakteristika.

Sorøprofessorn Andreas Schytte, för att nämna ett exempel, identifierade i sin avhandling om "staternes indvortes regering" från 1775 tre överordnade stånd – adel, borgare och bönder. Till dessa kunde fogas "tvende andre, som udspirer af de første", nämligen prästerskapet och militären. Bondeståndet var, sade Schytte, en allmän benämning på "den hele række af arbejdere, der forskaffer os såvel fra jorden som fra havet de til livets underholdning brugelige materialer, under hvilken stand vi indbefatter ager- og engdyrkere, fiskere, urtegårdsmænd og jægere". Borgarna var i gengäld "den hele række af arbejdere, der ved deres kunster og flid forædler de rå varer, de imodtager af bonden, til livets bekvemmeligere underholdning, pragt og forlystelser". Samhällspyramidens topp, slutligen, bestod av de "ædle", som utgjorde folkets tredje och förnämsta grupp "når vi inddeler det efter fødslen". Schytte gav ingen närmare definition av bondeståndet, vare sig i juridiskt eller politiskt hänseende, utan uppehöll sig endast vid beskrivningen av dess funktion i staten.²³

En särskild "bondejura", som specificerade böndernas plikter och rättigheter, uppträdde först med juristen Jacob Mandix' juridiska handbok från 1800 (reviderad och återutgiven 1813), men eftersom den enbart behandlade då gällande rätt ger den ingen uppfattning om äldre lagstiftning. Mandix' bonde-definition förtjänar dock att återges då den dels är den första i sitt slag som författats av en ämbetsman under enväldet, dels också är den mest precisa. Den danska statens landbor, skrev Mandix, kunde indelas i två huvudklasser. De utgjordes av "bönder eller folk af bondestand og folk, som bor på landet, men ikke er af bondestand eller, som de kaldes i adskillige anordninger, folk uden for bondestand".

Att man bodde på landet behövde inte betyda att man var bonde, och Mandix medgav att bondebegreppet var tvetydigt eftersom flera sociala grupper kunde begripas härunder:

Ved ordet *bonde* betegnes, som i de ældre love, så og undertiden i Christian den 5tes lov, enhver husfader, undertiden enhver på landet, som be-

23. Andreas Schytte, *Staternes indvortes Regiering*, 4, Köpenhamn 1775, s 164ff, 168, 515, 520f, 524.

bor og bruger en anden mands grund, være sig som fæster, lejer, forpagter eller opsynsmand; men her tager vi ordet i den mere indskrænkede bemærkelse, som det har såvel i det daglige liv som i loven og kongelige anordninger, og forstår ved bønder eller folk af bondestand dem, som bebor og bruger uprivilegerede gårde, steder eller huse på landet, såvelsom og dem, som på landet ernærer sig ved de slags håndarbejder, som kan henføres til landbruget eller ved de på landet tilladte håndværk, når de ikke bevisligen er af nogen anden, være sig øvrigheds-, lærer-, embedsmands-, adel- eller borgerstand.²⁴

Mandix' bondebegrepp var alltså omfattande. Det var inte bara gårdmännen som var bönder. Det var också torpare, inhysesshjon, legohjon, tjänstefolk, lantantverkare med flera. Med andra ord var bönder alla de människor som bodde på landsbygden och som inte bevisligen tillhörde något annat stånd.

Mandix' definition avviker från den i *Danske Lov* 2.23.1, där det gjordes åtskillnad på "bönder og menig almue". Här räknades gårdmännen som bönder medan den meniga allmogen utgjordes av torpare, inhysesshjon, ogifta vuxna män och tjänstefolk. Begreppet *menig almue* hade emellertid kommit ur bruk då Mandix författade sin handbok. Där man tidigare separarerat bönder från menig allmoge gjorde man omkring 1800 åtskillnad på gårdmän, torpare och inhysingar. Tagga tillsammans var dock dessa tre sociala grupperingar att räkna till bondeståndet och de var alla bönder i en juridisk mening.

Mandix' stånddefinition presenterar det juridiska bondebegrepp som rådde under det sena enväldet och fram till Grundloven 1849. Detta innebär att under enväldet betecknade begreppet bonde inte enbart en person med ett särskilt näringsfång, utan också en särskild befolkningskategori, ett stånd, som var principiellt åtskild från andra stånd eller kategorier av människor. Efter lagen om *stavnsbåndets* upphävande 1788 och de många andra lagar som ingick i det agrara reformpaketet utjämnades förvisso många ståndsskillnader mellan bönder och andra invånare, men värnplikten vilade fortfarande uteslutande på bönderna. År 1847 kunde Werner Ussing därför hävda i en lagbok avsedd för bönder, att även om det inte längre fanns några formella skiljelinjer mellan herremannen och bonden eller mellan gårdmannen och torparen, så kvarstod dock en rest av äldre tiders ojämlikhet: "I én hen-

24. Mandix 1813, s 54f.

seende medfører det endnu en særegen byrde, at være født som bonde og det er, som foran omtalt, med hensyn til værnepligten.”²⁵

Liksom man i Sverige skilde mellan ett politiskt och ett socialt ståndsbegrepp, så skilde man i Danmark mellan ett (officiellt) administrativt och ett (inofficiellt) socialt. Medan det första uttryckte en byråkratisk bondeuppfattning, där gruppen bönder tagen som helhet betecknades som bondestånd, uttryckte det andra en mer socialrealistisk syn, som stämde bättre överens med verkligheten och med uppfattningen om bönderna som en socialt skiktad grupp. Det förändrade språkbruket mellan *Danske Lovs* första tryckning 1683 och Mandix' juridiska handbok från 1813 visar att det under den mellanliggande perioden hade skett en stratifiering inom landets bondestånd. Det ansågs inte längre tillräckligt att enbart tala om gårdmän och övriga (bönder och menig allmoge). Det hade uppstått ett behov av att begreppsliggöra den sociala utvecklingen och den ökade sociala differentieringen.

Stratifieringen kunde exempelvis uttryckas med hjälp av klassbegreppet, ett begrepp som förmodligen lånades från språkbruket i rangförordningarna. Meningen med rangförordningarna var ju att skapa ytterligare indelningar inom stånden själva baserade på den ställning som den enskilde kunde resa krav på. Denna differentiering uttrycktes med begreppet *rangklass*.²⁶ Rangförordningarna blev därmed utlösande för ett nytt sätt att förstå samhället på och där (rang)klasser kom att ta plats i den allmänna föreställningsvärlden vid sidan av ståndindelningen. Enväldets rangförordningar skapade på detta sätt begreppsmässiga förutsättningar för en nyansering av ståndsbegreppet, som för den skull inte upphörde att existera. Det nya klasstänkandet (som inte skall förväxlas med det marxistiska klassbegreppet) medförde också att man erhöll ett språk med vilket man kunde karakterisera den ökande sociala stratifieringen inom bondeståndet. Omkring sekelskiftet 1800 började man därför att tala om gårdmansklassen, torparklassen, tjänstehjonsklassen och så vidare. Det innebar inte att ståndsbegreppet förlorade innebörd, men att det blev möjligt att öka nyanseringen i de sociala kategorierna.²⁷

25. Werner Ussing, *De danske Landboforhold med fortrinligt Hensyn til den danske Bondes i Lovene grundede Forfatning*, Köpenhamn 1847, s 135.

26. I England, där klassbegreppet började vinna mark under 1700-talets andra hälft, användes det synonymt med rang, grad och stånd; se Harold Perkin, *The origins of modern English society 1780–1880*, London 1976, s 26f. Det samma gällde i Frankrike; Roland Mousnier, *The institutions of France under the absolute monarchy 1598–1789*, 1, Chicago 1979, s 29–45.

27. Henningsen 2006, 1, s 303–324.

Introduktionen av de nya klassdifferentierade beteckningarna medförde en viss samtida begreppsförvirring. Begreppet bonde innefattade ibland samtliga medlemmar av det fjärde ståndet, medan det andra gånger endast inbegrep gårdmännen. Dessutom måste vi räkna med att språkbruket har varierat mellan olika regioner till följd av tradition och sedvana. Ett exempel på detta är att *bolsmand* på Nørrejylland betecknade en torpare, medan det i Slesvig betecknade en gårdman.

Eftersom bondebegreppet inte definierades närmare i lagtexterna innebar det att flera olika definitioner existerade parallellt. Med bönder begrep amt-mannen Hagerup på 1750-talet dem "hvis fødsel var af bondestanden og hvis næring bestod alene i jorder og fiskeri", medan biskop Erik Pontoppidan avsåg de människor "som sidder for hele eller halve gårde, fiskere, møllere, kromænd, husmænd og deslige".²⁸ Sorøprofessoren Jens Schelderup Sneedorff menade år 1763, att bönder var den grupp människor "som frembringer levnedsmidler eller rå materialer af jorden eller havet, enten de er agerdyrkere, hyrder, fiskere, jægere eller bjergfolk".²⁹ Johan Dietrich Wilhelm Westenholz, däremot, delade år 1772 in bönder i fem sorter: 1) självägande, som fritt förfogade över gård och hus och som enbart lydde under kungen och den av honom förordnade överheten; 2) fästepönder som var befriade från hoveri; 3) fästepönder med hoveriplikt; 4) hantverkare, daglönare, husfolk och inhysingar som hyrde husrum av bonden; 5) tjänstefolk, som arbetade för kost och lön.³⁰

Begreppsförvirringen innebar att Frantz Wilhelm Trojel i sin politisk-ekonomiska avhandling om lantväsendet från 1787 kände sig nödd att först definiera vad han avsåg med bönder. Fästepönder, torpare, inhysesjon och tjänstehjon, skrev han, var "egentlig [...] de, man efter nuværende talebrug, forstår under det navn bønder". I denna innebörd av ordet inräknades inte de självägande och det är intressant att notera att Trojel i sin definition hänvisade till tidens diskussioner och till språkbruket i lagstiftning och i politiska och ekonomiska skrifter.³¹

28. Henrik Stampe, *Erklæring, Breve og Forestillinger, Generalprokurørembedet vedkommende*. I. Deel, fra 1753 til 1756 inclusive, Köpenhamn 1793, s 252; Erik Pontoppidan, *Europii Philadelphi oeconomicke Balance*, Köpenhamn 1759, s 127.

29. *Den Patriotiske Tilskuer*, 3:1, 1763, s 75.

30. Johan Dietrich Wilhelm Westenholz, *Priisskrift om Folkemængden i Bondestanden*, Köpenhamn 1772, s 41ff, här refererad efter en utgåva från 1919.

31. Frantz Wilhelm Trojel, *Oekonomiske, politiske Betragtninger over Dannemarks, især Landvæsenets nærværende Forfatning*, Köpenhamn 1787, s 24, 66.

Begreppet bonde var med andra ord inte entydigt och författarna hade ofta olika förståelser av ordet. För Westenholtz var exempelvis de självägande att betrakta som bönder, vilket de inte var för Trojel och heller inte, om vi skall tro hans utsaga, i tidens övriga politiska och ekonomiska litteratur. Svårigheten att nå en gemensam definition berodde i första hand på att begreppet inte var preciserat i lagstifningen.

Bonedefinitioner i Danske Lov

I *Danske Lov* från 1683 gavs endast mycket allmänna förklaringar om och definitioner på vilka som utgjorde landets bönder. I själva verket talade lagen inte alls om detta utan uppehöll sig uteslutande vid de rättigheter som tillkom de självägande respektive fästebönderna. Även om ståndindelningen implicerades i *Danske Lov* så kom den aldrig till öppet uttryck. Slutsatsen blir att ståndsuppdelningen som sådan inte var lagfäst, det vill säga den var inte positivt definierad i juridisk mening. Däremot var den ett uttryck för mångsekelgamla sedvanor och föreställningar som enväldet varken ville eller kunde göra upp med. Ständerna definierades alltså inte politiskt och man måste därför finna någon annan väg om stånden skulle avgränsas juridiskt.

Exempelvis var det skillnaderna i antalet juridiska begränsningar snarare än den explicita tilldelningen av privilegier som kännetecknade de enskilda ständerna i lagen. Det danska enväldets lagstiftning låg därmed i linje med den i det övriga Europa. Att bondeståndet inte definierades som ett särskilt stånd, utan fungerade som samlingsbeteckning för alla de personer som inte uttryckligen tillhörde något annat stånd, motsvarade förhållanden på andra håll. Det var nämligen det vanliga, som den engelske historikern Michael L. Bush konstaterat, att det saknades juridiska definitioner på vem som tillhörde bondeståndet. Det var en samlingsbeteckning för de grupper som varken åtnjöt adliga, andliga eller urbana privilegier.³²

De enskilda ständernas privilegier bestod formellt av de rättigheter som de tilldelats efter enväldets införande år 1660, men dessa omnämndes inte i *Danske Lov*. Här bestod privilegierna snarare i frånvaron av sådana begränsningar som gällde andra stånd – och restriktionerna uttrycktes vanligen i lagparagraferna. Det betyder att antalet paragrafer avspeglade antalet restriktioner: ju färre restriktioner, desto färre lagparagrafer. Adelsståndet till-

32. Michael L. Bush, "Tenant right and the peasantries of Europe under the old regime", i dens (red), *Social orders and social classes in Europe since 1500: Studies in social stratification*, London & New York 1992, s 136.

delades således blott tre paragrafer, borgarståndet likaledes tre paragrafer, hantverkarna två, de självägande bönderna fyra, tjänstefolk och liknande 21 paragrafer och fästebönderna, slutligen, hela 48 paragrafer. Utöver detta tillkom ytterligare 15 artiklar rörande de livegna (*vornede*). Det andliga ståndet utgjorde i detta sammanhang ett särfall och tilldelades hela innehållet i lagens andra bok.

Som synes stod mängden privilegier i omvänd proportion till antalet av de paragrafer som ägnades varje enskilt stånd. Det var med andra ord frånvaron av lagparagrafer, och därmed åtföljande restriktioner, som konstituerade ständerna och deras privilegier i *Danske Lov*. Varken 1661 års privilegier, *Danske Lov* eller någon av de talrika förordningar och resolutioner som utgavs bistod med någon egentlig definition av vad som konstituerade de enskilda ständerna och hur man juridiskt skulle kunna avgöra vem som tillhörde vilket stånd.

Bönder och lantmän

Före år 1800 hade en jordbrukare närmast definitionsmässigt varit en man av bondestånd (med undantag för godsägare och borgerliga arrendatorer). Under 1700-talets sista årtionde uppstod emellertid en ny typ av jordbrukare, som man inte kände till sedan tidigare och som inte så enkelt lät sig inplaceras i den kategorisering man dittills hade använt: lantmannen (*landmanden*). Under intryck av hovets och adelns lantliga sommarförströelser, tidens nationalromantik och bondeidealisering började förmögna köpstadsborgare att slå sig ned på större lantegendomar, ofta bestående av ett par sammanslagna gårdsbruk. Denna öppning för stadsbor som ville agera småpatroner och njuta lantlivets fröjder kom sig av att flera adelsgoods sålde ut sin fästejord. Särskilt i området runt Köpenhamn och övriga Nordsjälland åtråddes sådana dubbla bondgårdar ”med megen begærlighed” och efterfrågan var stor eftersom antalet var begränsat.³³ Under åren kring 1800 uppköpte borgare en stor del av bondgårdarna på sträckan mellan Köpenhamn och Helsingör; huvuddelen låg utanför Köpenhamns Nørre- och Østerport. Gårdarna nyttjades antingen som lantställen, till vilka ägarna satte en borgerlig arrendator, eller som stora familjebruk, där borgarfamiljerna bosatte sig likt små herremän.³⁴

33. Gregers Begtrup, *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, 1: Sjælland og Møen, Köpenhamn 1803, s 28.

34. *Ibid*, s 222f. Se även Louis Bobé, ”Lystrejser og Lystgaarder i Københavns Omegn i det syttende og attende Aarhundrede”, i dens, *Fra Renaissance til Empire*, Köpenhamn 1916, s 19ff.

De jordbrukande borgarna var ett relativt nytt befolkningsinslag i det agrara landskapet och de kunde inte passas in under beteckningen bönder. De var förvisso jordbrukare, men de var ingalunda av bondestånd. Dessa nya förhållanden vållade säkert Landbokkommissionen och dess ämbetsmän en hel del huvudbry då de 1788 skulle utarbeta den nya förordningen om lantmilisen. Soldaterna hade ju traditionellt utskrivits bland jordbrukarna, som alltid varit av bondestånd, men det nya befolkningsinslaget rörde om i den gamla ordningen. Av dessa orsaker blev det nödtvunget att införa några punkter i förordningen som särskilt specificerade hur en värnpliktig bonde skulle kunna skiljas från en utskrivningsfri borgerlig lantman.³⁵

Till följd av den nya lantmannatypens uppträdande bröt också ett nytt språkbruk fram i tidens agrara skrifter och debattinlägg. Medan det tidigare nästan enbart talats om bönder och begreppet lantman enbart förekommit sporadiskt och utan konsekvent betydelseskilnad kom detta förhållande att ändra sig radikalt under 1800-talets första tredjedel. De många debattinläggen och avhandlingarna om lantväsendet från dessa år levererar avslöjande jämförelser mellan de båda begreppen. Jordbrukare som ansågs leva efter en traditionell, konservativ kultur och som menade att allting borde förbli vid det gamla betecknades nu konsekvent som bönder. De progressiva som införde nya metoder i jordbruket, som tog lära av huvudgårdarna och godsägarna, och som på det hela taget ansågs ha brutit med traditionens kulturella tvångströja, benämndes lantmän. De borgerliga jordbrukarna på de stora gårdarna kallades konsekvent för lantmän eller *folk udenfor bondestanden*. Begreppen bonde och lantman användes alltså på två skilda jordbrukartyper – den traditionalistiskt inriktade respektive den innovations- och riskvillige. Bonden brukade, till skillnad från lantmannen, sin jord utan systematisk plan och professionell eftertanke.³⁶

Av och till sammanblandades likväl begreppen. Ibland avsågs med lantman en jordbrukare utanför bondeståndet, vanligen av borgarstånd. Andra gånger refererade begreppet till bönder som var upplysta och tänkte framåt och som därför särskilde sig från den konservativa och oupplysta bonden. Det väsent-

35. Förordning 20/6 1788, § 28–32, i Frederik Schou (utg.), *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 til 1775 Aars Udgang ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge*, 10, Köpenhamn 1793; hela verket 1–25, Köpenhamn 1777–1850.

36. Fridlev Skrubbeltrang, *Da staar en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne*, Köpenhamn 1948, s 29.

liga är under alla omständigheter att det var en skillnad på beteckningarna och att de inte användes slumpmässigt – även om det någon gång förekom. Att begreppen händelsevis sammanblandades indikerar att det var fråga om nya begreppsformer, som ännu inte var helt fastlagda.

Det kulturella innehållet i begreppen bonde respektive lantman ändrade sig under 1800-talets lopp och de blev specifika beteckningar på två olika sorters jordbrukare. Det var därför inte utan betydelse om någon betecknades som bonde eller lantman. Tendensen gick mot att fler och fler jordbrukare kallade sig själva för lantmän, medan begreppet bonde i stigande grad kom att bli ett skällsord. I takt med att bönderna under 1800-talet blev allt mer välmående, upplysta och likvärdiga samhällsmedlemmar och medborgare ville de distansera sig från beteckningen bonde, som påminde om den gamla mörka tiden med dess förtryck och traditionalism. Bonden omkring år 1900 var därför inte längre en "bonde" utan en lantman. Medan bondebegreppet är ett barn av ståndssamhällets tankevärld, tillhör lantmannen det moderna, industriella klassamhället.

Begreppet stånd

Det är inte bara en definition av bondebegreppet som man letar förgäves efter i den tidigmoderna danska lagstiftningen. Även begreppet *stånd* saknade bestämning, detta fastän lagarna alltsomoftast lämpades efter de enskilda stånden. Fastän Danmark såväl före som under enväldet var ett ståndssamhälle saknade enväldets båda stora lagverk – *Danske Lov* från 1683 och *Norske Lov* från 1687 – explicita definitioner av begreppen stånd eller ständer. På det hela taget är det svårt att finna texter från enväldesperioden där ståndsbegreppet får en juridisk behandling. Stånd var helt enkelt något man talade om utan att definiera; något som alla visste vad det var och som man inte behövde specificera.

Rakt motsatt var förhållandet i Sverige där de fyra stånden hade en praktisk politisk betydelse, särskilt under frihetstiden. Därför var det också av vikt att ge precisa definitioner av de enskilda stånden, däribland bondeståndet. I Sverige var ståndsbegreppet både ett socialt och ett politiskt begrepp och den politiska avgränsningen var snävare än den sociala. Exempelvis var det politiska bondeståndet – det vill säga de bönder som var röstberättigade och valbara till de svenska riksständerna – enbart sammansatt av skattebönder (på danska *selvejere*) och kronobönder (danska: *krongodsboender*). Frälsebönder och arrendatorer (danska: *fæstebønder*), däremot, representerades

genom sina adliga godsägare. I en social bemärkelse var dock även frälsebönderna att räkna till bondeståndet.

På samma sätt förhöll det sig med det andliga ståndet. I politisk mening räknades endast de personer till prästeståndet som uppbar ett andligt ämbete, medan begreppet i en social bemärkelse även innefattade prästvigda utan ämbete, akademiker och skollärare.

Det var med andra ord endast de bönder som ägde sina gårdar eller arrenderade dem av kronan samt präster med ämbete som kunde rösta i riksdagsmannavalen. Det politiska ståndsbegreppet sammanföll därmed inte med det sociala. Denna skillnad förefanns också inom borgarståndet, där det politiskt gjordes skillnad på olika slags borgare och där alla inte hade rösträtt. Även socialt var det en heterogen grupp, om än de sociala gränserna ofta skar anorlunda än de politiska. Situationen inom adeln skilde sig från de övriga ståndens, eftersom man inte på samma sätt valde sina riksdagsledamöter. Varje ätt hade i stället en självskriven plats i det församlade riksståndet.³⁷

På det hela taget visar den svenska forskningen om ståndsbegreppet hur svårt det är att greppa tidens språkbruk. Uttrycket användes nämligen i flera olika betydelser under samma tid och beroende på den aktuella kontexten. De personer som talade och skrev om stånd var ofta oprecisa i sina formuleringar. Samma svårigheter möter oss då vi studerar det danska ståndsbegreppet, och trots att begreppet inte hade samma politiska användning som i Sverige kan förvirringen likväl vara stor. Det oprecisa språkbruket avslöjar att ståndsbegreppet inte hade någon solid juridisk definition utan att det snarare var kulturellt betingat.

Det sociala igenkännandet

Även om *Danske Lov* inte gav någon formell bekräftelse på ståndsuppdelningen så gjorde den å andra sidan heller inte upp med den. Enväldets de facto-lagstiftning under 1700-talet gjorde klart att det fortfarande var skillnad på adel, präster, borgare och bönder. Någon närmare förklaring vari dessa skillnader bestod lämnades dock aldrig.

I *Danske Lov* var ståndsavgränsningen outtalad och underförstådd. Lagen talade i realiteten endast om de rättigheter och skyldigheter som tillkom de enskilda stånden; i brist på preciseringar måste det ha förutsatts att de se-

37. Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Uppsala 1949, s 4–11; Enoch Ingers, *Bonden i svensk historia*, 2, Stockholm 1948, s 27.

nare enkelt kunde skiljas från varandra. Detta är en viktig poäng när vi skall försöka karakterisera ståndssamhällets kulturella praxis, eftersom enväldets lagar aldrig rörde något tvivel om vilka de var avsedda för. När en lag exempelvis var riktad mot bondeståndet fick ingen osäkerhet råda om vem som skulle räknas dit. Men eftersom bondeståndet saknade juridisk definition måste det ha inneburit att andra parametrar fällde avgörandet i de tveksamma fallen. Dessa parametrar var i första hand sociala och kulturella.

Den aktuella mekanismen kan kallas socialt igenkännande och innebar att en medlem av ett stånd alltid kunde identifiera sina likar när han såg dem och också alltid kunde positionsbestämma sig själv i relation till andra ståndsföreträdare. Mera behövdes inte i ett sedvaneorienterat samhälle. Det finns ett bra exempel på detta i samband med den nya militärordning som infördes vid *stavnshåndens* avskaffande. I förordningens paragrafer 28–32 stadgades nämligen, att ingen utanför bondeståndet skulle vara värnpliktig även om han bodde på landet och försörjde sig på jordbruk.

28) Når nogen, som ikke er af bondestanden, bruger en gård på landet, og der ernærer sig af bondehåndtering, skal hans sønner være fri for udskrivning; dog med det vilkår, at han på sin grund opbygger et hus med 3 á 4 tønder land til og der bosætter en bondefamilie. 29) Når en mand uden for bondestanden opbygger en ny gård eller hus på et sted, som ikke tilforn har været dyrket eller beboet, bør hans børn ligeledes være befriede for at tjene som landsoldater. 30) Dog skal adelens eller lige med samme privilegeredes, såvelsom gejstlige og verdslige embedsmænds, samt degnes, skoleholderes og substituatters børn være aldeles frie for udskrivning, uden at deres forældre skal være pligtige til at opfylde de fornævnte vilkår. 31) Når nogen uden for bondestanden køber eller forpagter en parcel af fri hovedgårds takst og bygger derpå, da bør hverken han eller hans mandlige afkom, som fødes der på stedet, indrulleres til soldater. 32) Dersom nogen har 200 tønder land og derover enten til ejendom eller forpagtning af en hovedgårds marker bør hans børn, som dér avles, være befriede for krigstjenesten, om han endog selv er af bondestanden.³⁸

Då enighet rådde om att värnplikten uteslutande skulle omfatta det med tiden allt mer diffusa bondeståndet, måste man också lägga ned visst arbete på att definiera vilka som *inte* hörde till detta stånd. Dessa fem föga uppmärksammade paragrafer i förordningen är därför intressanta ur ett begreppshis-

38. Förordning 20/6 1788, i Schou, *Forordninger*, 10, 1793.

toriskt perspektiv. Tidigare hade det alltid gett sig själv vilken befolkningsgrupp som utgjorde bondeståndet. Det var i realiteten alla de som bodde på landet och som inte var eller hade familjeband till godsägare, borgerliga arrendator eller förvaltare, ej heller ämbetsmän såsom militärer, präster, *degne*³⁹ och skollärare. Men den borgerliga lantmannen som började uppträda på landet mot 1700-talets slut kom att ändra denna enkla världsbild. Kulturelade och "dannede landmænd" skulle naturligtvis inte buntas ihop med bönder och skrivas ut som soldater. Men hur avgjordes rent praktiskt vilka som tillhörde och vilka som stod utanför bondeståndet i dessa fall?

Denna fråga besvarades inte av förordningen utan det ansågs självklart vad som avsågs med "folk udenfor bondestanden". Uppenbarligen var det något som gav sig själv när man stod ansikte mot ansikte med den aktuella personen: Talade han den lokala bondedialekten eller talade han ett lärt och fint stadsspråk? Vilka kläder bar han och hur förde han sig? Kände han till de kulturella koder som nyttjades utanför bondeståndet? Utifrån sådana kriterier kunde ämbetsmannen identifiera dem som var av bondestånd och dem som inte var det. Det handlade om elitens sociala igenkännande av sin egen livsform och kulturella praxis då förordningen skulle omsättas i praktik.

Det kan lämnas många sådana exempel på lagar som förutsatte att bonden var enkelt identifierbar vid personlig konfrontation, men låt oss nöja oss med ett enda: År 1735 blev det förbjudet att efter solens nedgång utminutera starka drycker till bönder när de besökte städernas marknader. I förordningen hette det att byarnas magistrat eller byfogden, under hot om ämbetets förlust, skulle tillse

at ingen stærk drik skænkes til nogen bonde efter solens nedgang under straf for den skænkende 1ste gang af 1 Mark, 2den gang 2 Mark, 3die gang 4 Mark, og 4de gang at forbydes øl- og brændevinssalg mere at holde. I øvrigt må bønderne, når de enten på markeds eller andre dage indfinde sig i købstæderne, vel blive der om natten, men dog må ingen imidlertid udtappe stærk drik til dem under forbemeldte bødens straf.⁴⁰

Här togs det för givet att krogägaren skulle kunna särskilja en bonde från andra gäster, och det måste rimligen ha skett utifrån personens språk, kläde-dräkt, frisyra, manér med mera – med andra ord: genom socialt igenkännande.

39. En *degn* var en lärare som gav grundläggande katekesundervisning och utförde en del andra sysslor som i Sverige vanligen ålåg klockaren (J N).

40. Förordning 21/1 1735, i Schou, *Förordningar*, 3, 1777.

Från bondtölp till folkhjärte

I Danmark var bondebegreppet länge förbundet med föreställningar om social underlägsenhet och brist på civilisation och bildning. Den person som rubricerades som bonde hamnade på förhand i underläge och var någon man kunde hunsas och driva med. Detta tillstånd varade åtminstone fram till 1780-talet och i många fall ända fram till slutet av 1800-talet. Med naturrättens och den patriotiska ideologins växande inflytande på de sociala tänkesätten under det sena 1700-talet började nya vindar att blåsa. Under inspiration av Montesquieu och den franska fysiokratismen framställdes bönder inte längre som en usel och lågstående kategori människor, utan skildrades nu som själva det produktiva grundlaget för statens fortbestånd. Denna nya uppfattning innebar att det var bonden som upprätthöll staten och det minsta man kunde göra var därför att ära och hedra honom för hans outhärliga insats.⁴¹

De patriotiska tankarna fick som konsekvens att bondeuppfattningen ändrade sig med tiden – i vart fall i det skrivna – och att hela den aristokratiska och honnetta kulturformen bröt samman framemot 1700-talets slut. Man kunde inte längre komma undan med grovt bondeförakt. Den första fasen i omvandlingen från bondtölp till folkhjärte kan illustreras med en dialog som trycktes i det patriotiska veckobladet *Borgervennen* i samband med livegenskapens upphävande 1788:

Bonden: Ja, Gud velsigne kongen, prinsen og alle de gode mænd, som har villet os vel, at vi som den ringeste stand i landet har kunnet erholde en billig [rimlig] naturlig frihed og rettighed, lig kongens øvrige undersætter, og at vi ikke mere skal blive anset som skabninger af et andet slags mennesker, skønt vi er mere enfoldige og mindre oplyste end de andre stænder.

Adelsmanden: Ingen fornuftig anser bonden for en ringe og lidet agtet mand men en god bonde er en nyttig og duelig borger i kongens stat, som man agter og elsker.⁴²

Det säger sig självt att det kom att ta många år innan förvandlingen från enfaldig bonde – en *homo rusticus* – till aktningvärd lantman var fullt genomförd. Men genomförd, det blev den.

41. En grundlig undersökning av detta finns i Henningsen 2006, 2, s 557–640.

42. "En Samtale (indsendt fra en af Selskabets Medlemmer)", *Borgervennen* 27, 1789, s 208.

Summary: The concept of the peasant in early modern Denmark.
Definitions, concepts, discourses

Peasants formed the major part of the population in early modern European society of estates, and virtually every state was economically dependent on the peasantry and their labour. Nonetheless, we find that peasants were despised by the members of other estates and that they always formed the lowest level of society in nations where there were large peasant populations. In Denmark, the peasantry was stigmatised by the absolutist regime's law code of 1683 (*Danske Lov*). This law stipulated the special privileges – or lack thereof – of the different estates and it is symptomatic that the peasantry was the group that suffered most restrictions. Both in this law and in the many decrees that were forthcoming, a number of rules and demands – directed specifically at the peasant estate and applicable only to peasants – were imposed on the peasantry. The Danish peasantry were given scarcely any privileges. In this, Denmark did not differ from other nations. Similar conditions could be found all over early modern Europe. Concepts like "peasant" and "peasant estate" were seldom if ever defined in legislation. From the second half of the eighteenth century the concept of farmer (*landmand*) appeared, which created a certain confusion with regard to who belonged to the peasantry and who belonged to the farmers, as these social groups differed in their composition and expectations. The concept of the peasant represented the old traditional view of the peasantry, whereas the concept of the farmer signified modernity and progress.

Keywords: peasantry, Denmark, history of concepts, legal history, cultural history, estates, agricultural reforms